

Така інформація є лаконічною, але ємкою, часто містить господарський опис землі, наявних господарських будівель тощо. Це дає можливість визначити матеріальне становище того чи іншого боржника, що є особливо важливим при становій характеристиці останнього (господарство купця, козака, селянина, дворянина, колоніста тощо). Нарешті, співставлення нотаріальних оголошень і повідомлення судових приставів дає реальну можливість простежити наслідки того чи іншого публічного торгу, виявити, наскільки успішним чи невдалим він був.

Враховуючи все сказане вище, констатуємо. Комплексне використання тих статистичних та інших джерел, які вміщено на сторінках „Сенатских объявлений”, враховуючи їх масштабність і масовість стосовно України, відкриває непогані перспективи для плідного вивчення мобілізації земельної власності у другій половині XIX – на початку XX ст. Сьогодні для цього є все необхідне: і певні теоретичні розробки подібних матеріалів, і накопичений досвід роботи з ними, і розроблена відповідна методика їх опрацювання. Однак це справа не одного дослідника, а цілеспрямованого наукового колективу. Потрібне й відповідне наукове та інше забезпечення таких дослідників, особливо молодих. Якщо ми прагнемо відродити в Україні нормальний ринок землі, без попереднього історичного досвіду нам не обійтися.

1. Святловский В. В. Мобилизация земельной собственности в России (1861 – 1908 гг.). – СПб. : Типография Акционерного общества „Типографический Дом”, 1911.

2. Покупка, продажа и аренда земель: Извлечение из Свода Законов статей, касающихся вопросов покупки, продажи, аренды и залога земель разных владений, с добавлением указов Правительствующего Сената, распоряжений Главного Управления Землеустройства и Землеводства и разъяснений подлежащих Министерств / Составил А. П. Тютчев. – Издание неофициальное. – Пг. : Издание юридического книжного магазина В. П. Анисимова, 1915.

3. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. XV. – СПб. : Типогр. М. П. С. (Тов-ва И. Н. Кушнарёв и К^о), 1908.

4. Косинский В. А., Л. В. Миров. Основные тенденции в мобилизации земельной собственности и их социально-экономические факторы. – Часть I. / В. А. Косинский. – К. : Типолитография „И. И. Чоколов”, 1917.

5. Ковальченко И. Д. Всероссийский аграрный рынок. XVIII – начало XX века : Опыт количественного анализа. – М. : Наука, 1974.

6. Шевченко В. М. Земельный рынок Украины (1861 – 1917 гг.): монографія. – Ніжин: Т-во „Видавництво „Аспект-Поліграф””, 2010.

7. Шевченко В. М. Проблема ринкових аграрних відносин в Україні II пол. XIX – поч. XX ст. в історіографії. // Український історичний журнал. – 2007. – №5.

8. Санкт-Петербургские Сенатские объявления по казённым, правительственным и судебным делам. – Январь – Декабрь. – СПб., 1863 – 1917.

9. Материалы по статистике движения землевладения в России. – Вып. I – XXV. – СПб. – Пг., 1896 – 1917.

10. Динамика землевладения в России : 1906 – 1914 гг. – М. : Ин-т истории СССР АН СССР, 1989.

11. Шевченко В. М. „Материалы по статистике движения землевладения в России” як джерело вивчення еволюції поземельних відносин в Україні другої половини XIX – початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2006. – №6.

12. Шевченко В. М. „Санкт-Петербургские Сенатские объявления” – джерело для дослідження еволюції земельної

власності в Україні у XIX – на початку XX ст. // Український історичний журнал. – 2009. – № 1.

13. Українська радянська енциклопедія. – Том 14 : споживання – тумак. – К. : УРЕ, 1963.

14. Российская государственность в терминах : IX – начало XX века. – М. : Изд-во „Крафт +”, 2001.

15. Состояние хозяйства в бывших колониях меннонитов и немцев-лютеран в губерниях Екатеринославской, Таврической, Херсонской и Бессарабской области // Доклад Высочайше учрежденной комиссии для для исследования нынешнего положения сельского хозяйства и сельской производительности в России : Приложение I. – СПб. : Типография товарищества „Общественная польза”, 1873.

В.П. Щетніков

МАТЕРІАЛЬНІ ЗБИТКИ, ЗАПОДІЯНІ СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВУ ПІВДНЯ УКРАЇНИ У 1941 – 1944 РОКАХ: ПРОБЛЕМА ДЖЕРЕЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Проблема економічних втрат унаслідок господарювання окупантів у 1941 – 1944 роках на території України вже неодноразово порушувалася на сторінках наукової літератури. Існує доволі великий історіографічний доробок з цього приводу. Найбільш суттєві віхи формування сукупності поглядів на проблему у концентрованому вигляді відображено у новітньому проєкті Інституту історії України НАН України, що вийшов друком у видавництві „Наукова думка” у 2010 – 2011 роках – „Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Кн. I – II” [1].

Так, у першому розділі першої книги цього видання, у статті В. Стецкевича „Радянська історіографія Другої світової війни” [2, 43-82], йдеться про формування суми поглядів на проблему у радянську добу. Зокрема, автор звертає увагу на „ознаки спадковості” у процесі „осмислення історії України періоду війни 1939 – 1945 рр.” і приходить до висновку, що „...є всі підстави, аби стверджувати: майже вся сучасна українська історіографія війни... виросла з надбань і напрацьовань попередників” [2, 44]. В. Стецкевич цілком слушно наголошує на пануванні історико-партійним методологічних пріоритетів в українській історичній науці впродовж усього післявоєнного радянського періоду, а, відтак і на факті слабкої виокремленості проблеми підокупаційного українського села, а отже і її комплексного вивчення.

Торкаючись питання висвітлення проблеми „евакуації матеріальних цінностей та цивільного населення”, В. Стецкевич звертає увагу на те, що такий її аспект, як евакуація самого **населення** впродовж 1950 – 80-х років так і не став предметом спеціального вивчення (!). Він пише: „Протягом усього повоєнного періоду не з’явилося жодної спеціальної праці, присвяченої евакуації цивільного населення. Це питання порушувалося лише у контексті теми про вивезення засобів виробництва, матеріальних цінностей тощо, а сама людина „губилась” у дослідженнях істориків республіки”. І далі: „Ще менш опрацьованими є проблеми, пов’язані з евакуаційними процесами на селі та з реєстрацією українського населення. Останнього питання історики практично не торкалися” [2, 59-61]. Можемо додати:

мабуть, саме тут полягала головна цивілізаційна відміна ідеологічного протистояння доби „холодної війни”, рівно як і причини її програшу з радянського боку, адже саме цими сюжетами мало б розпочинатися вивчення проблеми і ними ж – закінчуватися. Годі вже було й казати про пошуки регіональної специфіки даних процесів, яка впливає із специфіки різних окупаційних зон України, зокрема й Транснестрії.

Водночас В. Стецкевич пише, що у наукових пошуках дослідників тієї доби „... помітне місце посіли питання про заподіяні ворогом збитки економіці краю (маючи на увазі Україну загалом – В.Щ.) та її стан, звірства і злочини окупантів на українських землях та особливо про відродження УРСР після її звільнення” [2, 62]. Але знову-таки можемо зазначити, що і в такому разі не йдеться про територіальний, а отже – й проблемний аспект (адже „Транснестрія” не лише територіальний, а й проблемний феномен), а саме питання висвітлюється у площині „відбудови”, що й визначає підходи дослідників до джерельної бази та ступінь її критичного сприйняття.

Відомий дослідник О. Марущенко дещо по-іншому підходить до проблеми історіографічного доробку українських істориків нашої проблеми у своїй розвідці „Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни” [3, 83-142]. Адже нові умови роботи фахівців породжували й нові можливості для проведення досліджень, значно розширили тематику, виводили її з „внутрішньої” методологічної підпорядкованості на зовнішньополітичні аспекти, загальноєвропейський контекст. У такому разі неминує, і більш ґрунтовно, мало постати (і воно постало) питання про дії союзників нацистської Німеччини на території України, насамперед Румунії, яка адмініструвала і експлуатувала впродовж майже двох з половиною років значну частину південноукраїнських земель. Відтак О. Марущенко пише про один з „пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної історіографії” – німецько-румунської окупації України. Він відзначає, що у цій галузі „відбуваються серйозні позитивні зрушення”. На наш погляд, суттєвим є його висновок про те, що „сучасні автори підкреслюють нагальну потребу вивчати період окупації не вибірково, зосереджуючись лише на злочинах окупантів і радянському русі Опору, що було характерним для радянської історіографії, а з урахуванням усього комплексу питань і аспектів, зокрема тих, що стосуються і повсякденного життя та умов існування десятків мільйонів людей, які опинилися на окупованій території” [3, 104].

В. Стецкевич, О. Марущенко та інші дослідники в якості позитивних зрушень в сучасній українській історіографії Другої світової війни називають праці О. Лисенка, О. Перехреста, І. Ветрова, О. Потильчака, М. Слободянюка тощо, „які почали на основі широкого кола джерел” виокремлювати і досліджувати „... комплекс питань, пов’язаних з окупаційною політикою Німеччини в економічній сфері, особливостями її економічної експансії в промисловості та сільському господарстві України...” [2 – 3, 62; 107]. Що стосується праць О. Перехреста, то тут помітним є бажання автора максимально розширити предметне поле дослідження, залучити якомога більшу кількість джерел та охопити дослідженням практично всі окупаційні зони на території України в роки війни. О. Перехрест значно

ґрунтовніше, ніж його попередники висвітлює основні напрями політики окупантів у сільському господарстві й на території Транснестрії, що не часто можна зустріти навіть і у новітніх дослідженнях. Таким позитивним прикладом може бути його праця „Сільське господарство України в період нацистської окупації” із вже названої колективної монографії „Україна в Другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси” [4, 475-511]. Тут у цілому ряді випадків бачимо навернення автора до матеріалів не лише з зон „нацистської окупації”, а й таких, що ілюструють ситуацію в Транснестрії, Буковині та інших зонах румунського військового та господарського підпорядкування [4, 487, 499, 500 – 502, 503, 505].

Як це, так й інші вагомні сучасні дослідження виводять нас на розуміння першочерговості постановки проблеми достовірності джерельної бази проблеми і саме у тій її площині, де йдеться про узагальнювальні цифри матеріальних втрат. Адже привертає увагу той факт, що найбільшій деталізації досягнуто у сюжетах, де йдеться про збитки, заподіяні під час окупації, загальні ж суми збитків подаються сумарно, доволі стисло, що надає працям не стільки наукового, скільки пропагандистського забарвлення. Відтак подальша пошукова робота, зокрема, може вестися і у контексті аналізу походження та якості джерельної бази теми... А тут виникає багато питань.

Адже відома робота Нільса Бо Польсена з проблем достовірності матеріалів НДК як джерельної бази періоду окупації України у 1941 – 1944 рр. [5] зосереджена в основному не на наслідках роботи Комісії, а швидше на політичних умовах її діяльності. І хоча сам він пише, що „... достовірність багатьох, а можливо, й більшості, матеріалів зібраних Комісією, не підлягає сумніву...”, наводить висловлювання фахівців, що дозволяють, щонайменше, взяти це stwierдження під сумнів, та і сам він визнає, що „мало хто детально аналізував запропоновані нею цифри та висновки” [6, 28]. Маріан Сандерс, що видала монографію в університеті Огайо (США) з цього приводу, пише, що інформація, яку збрала Комісія, використовували „переважно із пропагандистською метою та для викриття ймовірних зрадників”. Олександр Єпіфанов, що захистив докторську дисертацію у Волгограді у 1995 році з приводу роботи Комісії, також вважає, що її діяльність „була насамперед юридичною” [6, 29-30]. Нам вже доводилося займатися цією проблемою як у її етнодемографічному вимірі, так і у плані соціально-економічних наслідків [7]. Ретельне дослідження масиву документів із діяльності НДК на Одещині, що зберігаються у Державному архіві Одеської області (ДАОО), дають нам підстави, аби дійти двох висновків. По-перше, наслідки роботи Комісії безумовно дозволяють бачити як загальноукраїнську, так і регіональну специфіку проблеми (ці два аспекти діють на взаємопідсилення, дозволяють дійти більш ґрунтовних прикінцевих висновків). По-друге, хоча безумовним пріоритетом у діяльності Комісії та її відділеннях на місцях було розслідування злочинів проти людяності, втім НДК значної уваги приділяла й економічним збиткам, завданим СРСР Німеччиною та її союзниками. Проте маємо й багато питань з приводу зазначеного. Якщо в разі, коли йдеться про національність жертв та злочинців маємо більше прозорості (про що свідчать і самі документи, і дослідники), то в царині економічних злочинів значно більше схематизму та, інколи, цілковита відсутність

деталізації. Якщо у промисловому сегменті питання дослідник може певною мірою задовольняти свій пошуковий «апетит» за рахунок доволі розлогої інформації бодай по підприємствах Одеси (якщо не Одещини) [7, 142], то загальні цифри втрат по сільському господарству цілої Трансністрії, або навіть групі районів без їх прив'язки до етногосподарської специфіки хоча би через внутризональний поділ, задовольнити сьогодні інтелектуальний попит дослідника вже не можуть. Нарешті, існує проблема, що стосується втрат і у промисловості, і у сільському господарстві: йдеться про диференціацію втрат залежно від етапу військових дій або окупації, тобто втрати господарства від евакуації (відомі факти безглуздої загибелі майна та худоби під час запізнілих, або невдало проведених евакуаційних заходів), під час реквізицій або відвертих пограбувань (з різних боків) впродовж окупації, на етапі відступу окупантів або зміни окупаційної влади (як це було у Трансністрії в лютому – квітні 1944 року). Для Трансністрії це ще й проблема двох гілок окупаційної влади (румунської та німецької) та її транзитне розташування, що надавало простір для свавілля й інших союзників Німеччини в зоні їх розташування або просування (італійці, угорці, словаки тощо).

Відтак лишається спроба аналізу на рівні найнижчої інформаційної ланки (якщо за орієнтир брати напрям просування інформації від безпосередніх учасників подій по вертикалі аналітичного узагальнення, що у цьому випадку співпадає з вертикаллю владних структур) у вимірі окремого господарства або населеного пункту [8]. Пошуки внутризональної господарської специфіки (чому у автора присвячено кілька наукових публікацій) самі по собі потрібна і необхідна річ, оскільки так можемо більш коректно визначитися із „вартісністю” втрат для конкретного селянина конкретної місцевості та ступенем господарської „культури” та її спрямованості й характеру з боку окупаційної влади.

Для аналізу було обрано один із найбільш північних районів Одеської області – Кодимський, що і за переважаною кількістю українського населення, і за типом господарювання, і за природно-кліматичними ознаками більше тяжіє до повітів, що склалися на базі районів Вінницької області, зокрема Балтський, Тульчинський тощо. У фонді архівного відділу Одеського облвиконкому зберігаються справи, що формувалися із звітів та доповідних записок, складених здебільшого навесні – влітку 1945 року (з невеликим відхиленням в обидва боки) та у 1948 році. З 15 населених пунктів, що пропонуються для аналізу, лише у трьох випадках – селище Федорівка та залізничне селище Кодимо фігурують довідки, складені у 1948 році (у першому – 21.01.1948 року, у другому – 19.01.1948 року) [9, 28, 31]. Третій випадок – село Семенівка, але тут звіт складався два рази 26.06.1945 року і 21.01.1948 року. При незначних відмінностях у даних по втратах худоби, цілком різниться загальна сума втрат: за 1945 рік вона складає 9 млн. 353 тис. 500 крб., а за початок 1948 року – 356 тис. 500 крб. [9, 20, 21 – 21зв.]. Тільки у двох випадках повідомляється про факт евакуації худоби „вглубь нашей страны” (села Французьке і Тимкове) [9, 29, 27]. У двох випадках даних про збитки взагалі немає, в т.ч. по селу Слободзея [9, 23]. Але найбільше вражає характер подачі матеріалу по районному центру – Кодимі: при тому, що тут загинула велика кількість населення – 1.107 чол. (через

кому вказано „19 членів партії”), зруйновано 86 будівель, угнано велику кількість худоби тощо, а сам звіт складено, так би мовити „по гарячих слідах” – 3 вересня 1945 року і, водночас, відповідні органи мали час для підрахунків, у звіті сума загальної кількості втрат взагалі є відсутньою [9, 11 – 11зв.]. Звичайно, зауважень тільки до цього документу у рамках запропонованої для ілюстрації справи значно більше. В разі порівняння з подібними документами по інших районах, кидається у вічі строкатість та неоднорідність стилю, інколи відсутність ділового погляду господарника-економіста на проблеми (ухід або у описи злодіянь загарбників, або у глорифікацію дій народних месників тощо). Всі ці моменти зрозумілі й припустимі самі по собі, все ж ускладнюють завдання порівняльного аналізу та бачення загальної картини у площині проблеми, що висвітлюється.

Та все ж, радянський джерельний масив, створений відразу після визволення нашого краю від загарбників, є неоціненним надбанням для вдумливого історика і за умов його критичного застосування, обов'язкового доповнення румунськими та німецькими документами часів окупації (знову ж із критичним, але і конструктивним підходом), більш широкого використання іноземної фахової літератури, задіяння загальноукраїнських та загальноєвропейських методологічних та фактологічних паралелей, застосування усної історії, в такому разі, на нашу думку, можливий вихід на нові рубежі історичної науки у осмисленні нашої проблеми, як і проблематики Другої світової війни загалом.

1. Див.: Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. У двох книгах. – Київ: Наукова думка, 2010 – 2011.

2. Стецькевич В. Радянська історіографія Другої світової війни // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2010.

3. Маруценко О. Основні тенденції сучасної вітчизняної історіографії Другої світової війни // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2010.

4. Перехрест О. Сільське господарство України в період нацистської окупації // Україна в другій світовій війні: погляд з XXI століття. Історичні нариси. Книга перша. – Київ: Наукова думка, 2010.

5. Офіційна назва: „Надзвичайна державна комісія зі встановлення і розслідування злодіянь німецько-фашистських загарбників та їхніх пособників і завданої ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям та установам СРСР”.

6. Бо Польсен Н. Розслідування воєнних злочинів „по-советськи”. Критичний аналіз матеріалів Надзвичайної державної комісії // Голокост і сучасність. – 2009. – №1.

7. Див.: Щетников В.П. До питання про втрати серед цивільного населення на Півдні України під час німецько-румунської окупації 1941 – 1944 рр. // Сторінки воєнної історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Ч. II; Щетников В.П. Окупаційний режим на Півдні України (1941 – 1944 рр.): демографічний та соціально-економічний аспекти у світлі архівних документів // Гуржійські історичні читання: Збірник наукових праць. – Черкаси, 2011. – Вип. 4.

8. Мабуть, найкраще було б задіяти дані усної історії (автор більше 10 років займається збиранням спогадів свідків та учасників подій в регіоні), але у більшості даних респонденти, які мали під час окупації зовсім небагато років, про матеріальні збитки на рівні родини, а тим більше тієї чи іншої форми господарства взагалі не згадують.

9. Державний архів Одеської області. – Ф. р-1403. – Оп. 2. – Спр. 15.